

ОСОБЛИВОСТІ ПИСАНКАРСЬКИХ НОМІНАЦІЙ З ПОЗИЦІЙ ЕТИМОЛОГО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

FEATURES OF PISANKAR NOMINATIONS FROM THE POSITION OF ETYMOLOGICAL AND CULTURAL APPROACHES

Дьячок Н.В.,

orcid.org/0000-0003-3949-3423

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри загального та слов'янського мовознавства
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Датченко Ю.В.,

orcid.org/0000-0002-2276-4760

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Статтю присвячено дослідженню термінології писанкарства як мовного явища. Актуальність дослідження зумовлена тим, що термінологія писанкарства взагалі раніше не була предметом вивчення лінгвістики. Вибір теми статті зумовлений потребою опрацювання й опису писанкарських номінацій, які утворюють певний термінологічний простір цього виду мистецтва. **Метою** є культурологічний та етимологічний аналіз найменувань продукту писанкарської творчості. Дослідження цього спрямування покликане виявити особливості будови й змістовної організації аналізованих одиниць; етимологічний розгляд цих одиниць дозволить з'ясувати їхнє співвіднесення з відповідними твірними образами і найменуваннями – словами та / або словосполученнями, демонструючи характер їхньої ж появи в мовленні або в мові. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: надати дефініцію кожній досліджуваній номінації, визначити приблизний час і причину її появи, показати її вживання у контекстах, прокоментувати її структурні характеристики, які свідчать про певні етимолого-культурні особливості. **Висновки.** Лексичний арсенал на позначення предметів писанкарства свідчить про те, що кожна окрема номінація є одним із структурних різновидів номінативи з доміантою-словосполученням, елементами якої постають всі семантично тотожні одиниці, які ототожнюються на рівні словосполучення. Еліптичний та композитний універб, квазіуніверб маркують відповідний підтип структурних різновидів номінативи з доміантою-словосполученням, де семантично тотожна конкретному словосполученню одиниця постає універбалізованим (вербальним, словесним) еквівалентом саме відповідного словосполучення. Писанкарську лексику відносимо до такої, що входить до складу універбів або квазіунівербів у залежності від шляхів та хронології виникнення кожної досліджуваної одиниці в мовленні та мові. Перспективи подальших досліджень цієї тематичної групи слів полягають в аналізі аналітичних номінацій на позначення реалій писанкарства.

Ключові слова: термінологія писанкарства, писанкарська лексика, еліптичний універб, квазіуніверб, композитний універб.

The paper deals with the study of the terminology of Easter-egg painting (Ukrainian art of pysanka) as a linguistic phenomenon. The research topicality is stipulated by the fact that the Easter-egg painting terminology has not been a subject of linguistic study before. Selection of the paper topic is defined by the necessity to analyze and describe the Easter-egg painting nominations that make up a complete terminological space of this kind of art. The **objective** of the study is a culturological and etymological analysis of the nominations of the Easter-egg painting products. Studies of this area are aimed at identifying specific features of structure and content organization of the units under analysis; etymological consideration of these units will make it possible to specify their correlation with the corresponding creative images and nominations – words and / or word combinations, demonstrating the nature of their origin in speech or language. To reach the objective, the following tasks should be completed: to define each analyzed nomination, to identify approximate time and cause of its origin, to demonstrate its use in the contexts, and to comment on their structural characteristics that show certain etymological and cultural features. **Conclusions.** A lexical inventory denominating the objects of Easter-egg painting testifies that each certain nomination is one of the structural varieties of nominathemes with a dominant word combination, which elements are represented by all semantically identical units, being identified at the level of word combination. Elliptic and composite univverb and quasiunivverb mark a corresponding subtype of structural varieties of a nominatheme with a dominant word combination where a unit, being semantically identical to a concrete word combination, is a univverbized (verbal) equivalent of the corresponding word combination. We include the Easter-egg painting lexis to the one belonging to univverbs or quasiunivverbs depending on the ways and chronology of the origin of each analyzed unit in speech and language. Prospects of further studies of this thematic group of words involve the analysis of analytical denominations for defining the Easter-egg painting realias.

Key words: terminology of Easter-egg painting, lexis of Easter-egg painting, elliptic univverb, quasiunivverb, composite univverb.

Постановка проблеми. Про культуру й традиції писанкарства писала велика кількість науковців – культурологів, теоретиків і практиків мистецтва, когнітивістів і навіть езотериків, що досліджували вплив символіки писанок на долю людей.

Сьогодні науковий простір, на жаль, не має спеціальних або прикладних системних досліджень писанкарської галузі, особливо це стосується етимологічного вмотивування найменувань оздоблюваних яєць, інструментів, за допомогою яких відбувається розпис тощо. В. М. Ткаченко зауважує на тому, що «сучасне українське писанкарство в етнологічній та історіографічній науці, на сьогоднішній день, не розроблено. Останні історіографічні дослідження з теперішнього писанкарства є наші роботи та публікація Н. Бендюк, що стосується окремо взятої території» [8, с. 333-338]. Саме ці факти формують актуальність проблематики нашого дослідження.

Культурологічні довідки відносять писанки до предметів українського народного розпису та вказують на те, що писанкою зазвичай вважають пташине (куряче, гусяче) яйце, оздоблене своєрідним національним орнаментом. Традиція писанкарства зумовлена стародавніми обрядами, пов'язаними з весняним циклом, розквітом землі. Філософська універсальна думка та загальне людське світосприйняття робить писанки притаманними культурам низки європейських народів, деяких народів Азії й Африки. Причому найперші пам'ятки зафіксовані третім тисячоліттям до н.е. Стосовно наших автентичних писанок треба зауважити, що вони з'явилися на тлі Трипільської культури. Розквіт писанкарства на наших теренах відносять до періоду поширення християнства у Київській Русі X–XIII сторіч. Це були розписні вироби в тому числі з кераміки.

Разом з культурологічними розвідками нині актуальним об'єктом дослідження постає лексичний склад мови, пов'язаний з мистецтвом писанкарства. Він є віддзеркаленням культурного досвіду не лише українського народу, але й інших народів слов'янського лінгвального простору. Писанкарська лексика, успадкована з давніх часів, збагачувалася кожним наступним поколінням мистців. Це було пов'язано з новими технічними прийомами, матеріалами й інструментарієм давнього ремесла, які потребували нової номінації чи переосмислення загальноновживаних слів.

Аналіз й систематизація лексики писанкарства має важливе значення для упорядкування української мистецької термінології, оскільки виявляє не тільки лексичне багатство української

мови, а й рівень розвитку ремесла, його історичні корені, місце й роль у системі традиційно-побутової культури українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика кількість публікацій, присвячених народним промислам, зокрема писанкарству, допомагає зафіксувати й висвітлити понятійний апарат, що змінюється й уніфікується до сьогодні. Серед праць, присвячених історіографічним, культурологічним, технічним причинам та особливостям створення писанок, потрібно виділити дослідження В. Ткаченка (2015, 2017), Ю. Атаманюк (2016), Н. Біловицької (2016), Н. Пастернак (2017) та ін. Ці роботи дають максимально повне уявлення про історію писанкарства в різних регіонах України, про особливості оздоблення яєць з різних матеріалів; вони постають джерелом фактичного не лише культурологічного, але й лінгвістичного галузевого матеріалу.

Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що термінологія писанкарства взагалі раніше не була предметом вивчення лінгвістики. Вибір теми статті зумовлений потребою опрацювання й опису писанкарських номінацій, які утворюють певний термінологічний простір цього виду мистецтва. Саме систематизація термінології писанкарства є значущим складником формування світогляду, культурно-історичного життя народу. Вона постає підґрунтям укладання енциклопедії народного мистецтва, з одного боку, та упорядкування лексичного ладу української мови – з іншого. Термінологія, що лінгвально імплементує писанкарське мистецтво, водночас формує культурологічну й когнітивну картину світу народу. Це й зумовило потребу досліджувати одиниці мистецької термінології у лінгвокультурологічному аспекті.

Необхідно зауважити на тому, що терміни-номінації писанкарського мистецтва становлять різні тематичні групи у відповідності до функційних особливостей тих реалій, на позначення яких вони використані, наприклад: знаряддя, матеріали, готовий продукт, назви дій і процесів. Звісно, обсяг статті дозволяє докладне дослідження лише однієї з цих лексико-семантичних груп. Для аналізу було обрано назви писанок як ключових елементів тематичного поля писанкарства.

Постановка завдання. Отже, метою саме цієї статті є культурологічний та етимологічний аналіз найменувань продукту писанкарської творчості. Дослідження такого спрямування покликане виявити особливості будови й змістовної організації аналізованих одиниць; етимологічний розгляд цих одиниць дозволить з'ясувати їхне

співвіднесення з відповідними твірними образами і найменуваннями – словами та / або словосполученнями, демонструючи характер їхньої появи в мовленні або в мові. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: надати дефініцію кожної досліджуваної номінації, визначити приблизний час і причину її появи, показати її вживання у контекстах, прокоментувати її структурні характеристики, які свідчать про певні етимолого-культурні особливості.

Виклад основного матеріалу. Ми вже писали про найменування на зразок *писанка*, *крашанка*, *мальованка*, *крапанка*, *капанка*, *вишиванка*, *видутка* (*видуток*), *дряпанка*, *шкрябака*, *травленка* тощо, які «утворені шляхом універбації та / або внаслідок дії механізму аналогії. Тобто універбацію супроводжує явище лінгвальної аналогії, яке втілено в трансформованні форм граматичного роду гіпотетичних похідних. Зазвичай результати таких модифікацій розглядалися як квазіуніверби» [1].

Було з'ясовано, що формально слово будь-якої частини мови є лише однією з мовленнєвих втілень структурної за своєю природою мовної номінативної одиниці, яку в дослідженнях останніх років називають номемою. Ця одиниця, з одного боку, зреалізується у мовленні не лише в слові, але й у аналітичних структурах, а з іншого – має за домінанту своєї мовленнєвої модифікації будь-яке моновербальне номінативне утворення. Тому ми припускаємо, що універби здатні репрезентувати два номінативні типи в мовній та мовленнєвій площинах.

Універбацію спочатку потрактовували як вияв синтетизму в словотворенні, за якого ті значення, що містять аналітичні конструкції, втілюються у синтетичній одиниці – слові-універбі. Досліджуване явище також визначали як появу слова на базі словосполучення, з яким воно, слово-універб, зрештою вступає в синонімічні відношення. «За такого підходу до універбації уналежнювали аббревіацію, субстантивіацію, суфіксацію» [3].

Зміна обсягу поняття й, відповідно до цього, звуження значення терміну «універбація» призвели до такого визначення. Універбацією стали вважати «модифікування словосполучення у слово такого зразка, коли універб містить основу лише одного з компонентів словосполучення, за формою співвідноситься з одним словом, а за змістом збігався зі словосполученням» [3]. За цього розуміння сутність універбації полягає в утворенні простого слова на базі одного з компонентів аналітичного розчленованого найменування. У цьому значенні використовуються й інші терміни: семантичне стягнення, семан-

тична конденсація, компресія мотивувального словосполучення, що супроводжується втіленням його семантики у дієслівному дублеті, який отримано внаслідок афіксальної універбації (Ісаченко, Осипова, Р. І. Гафарова та ін.). Це явище схарактеризовано функційно, формально й семантично пов'язаними аналітичною та синтетичною одиницями, наявними в мовленні й тексті.

За новітнього розуміння (Н. В. Дьячок, О. С. Івко), універб як продукт універбації взагалі визначаємо як семантично і граматично тотожне словосполученню слово, яке відрізняється від словосполучення або збігається з ним у стилістичній площині, що постає, як і словосполучення, реалізацією однієї й тієї самої номінативи. Досліджувані слова мовленнєво й текстово втілюють номінативи, створені за моделлю «словосполучення + еліптичний універб».

Отже, низку одиниць писанкарського лексикону проаналізовано як універбалізовані еквіваленти словосполучення, тобто як синтетичну одиницю, яка виникла внаслідок універбального трансформовання словосполучення, має абсолютно тотожні словосполученню лексичне значення та синтаксичну функцію.

Утім, серед величезної кількості універбів у слов'янських мовах немає жодного, який би мав форму середнього роду, що заперечує ствердження про тотожність граматичного роду універба й головного елемента словосполучення. Всі іменникові універби експліковані формами чоловічого або жіночого роду. Ці форми утворилися внаслідок дії принципу граматичної аналогії, або вирівнювання граматичних форм.

Як було зазначено раніше «ключовим елементом писанкарського лексикону є лексема *писанка*» [1].

«Писанка, ки, ж.1) Пасхальное яйце, расписанное разноцветными узорами. Чуб. VII. 385» [5, т. 3, с. 152].

В іншому витлумаченні *писанка* – «1) (зміншено-пестливе – *писаночка*) розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітним орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним; кожен колір у писанковому розпису має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів; здавна писанки наділялися охоронними властивостями. *Село на нашій Україні – Неначе писанка село, Зеленим гаєм поросло* (Т. Шевченко);

2) сáнкí-писанкі́ – розмальовані сани. *Ей через гору Галилейськую, там же мі біжат санки-писанки* (Я. Головацький)» [7, с. 450-451].

Етимологічний підхід до найповнішого визначення цієї лексичної одиниці свідчить про те, що вона є універбом (квазіунівербом). По-перше, *писанка* має семантично тотожний аналітичний еквівалент – словосполучення *писане яйце*. Порівняймо: у болгарській мові «*Светла Ракишева участва със свои писани яйца в изложбата на Етнографския музей, която се провежда за втори път*» [<https://e-vestnik.bg/3748/писано-яйце-за-великден/>]; у російській мові «*Хочут удержимо. – Писаное яичко... – Пегой... – Али цаловался, барин, с кем?*» [А. С. Серафимович. Скитания (1913); http://processing.ruscorpora.ru/search.xml?sort=i_grtagging&lang=ru&startyear=1988&text=lexform&req=писаное&endyear=2008&mode=main&env=alpha&nodia=1&p=1]; «*То есть писанка, которою цацкаются, да поцацкавшись, другому отдают, как писанное яичко на Велик День*» [Н. С. Лесков. На ножах (1870); http://processing.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&dpp=&spp=&spd=&mydocsize=&mode=main&sort=i_grtagging&lang=ru&nodia=1&text=lexform&req=писанка]; «*С отличным искусством разрисовывала к Велику-дню писанки и непостижимым для меня чудом умела сбергать надолго от порчи огромные вороха крашеных яиц, приносимых священнику его прихожанами на поклон о святой неделе*» [О. М. Сомов. Сватовство (1831); http://processing.ruscorpora.ru/search.xml?sort=i_grtagging&lang=ru&startyear=1984&text=lexform&req=писанки&endyear=2004&mode=main&env=alpha&nodia=1&p=1]. По-друге, етимологічні довідки свідчать про те, що ця одиниця має первинне значення «писане – мальоване яйце», яке спостерігалось ще до появи вторинного значення дієслова *писати* «зображувати графічні знаки, літери» [9, т. 4, с. 376], і утворився іменник *писанка* не від дієслова *писати*, а від дієприкметника *писаний*, який, вочевидь, вживався у словосполученні *писане яйце*, яке зрештою стало сталою аналітичною номінативною конструкцією – фразеологізмом [1].

Як раніше зазначалося в працях Н. В. Дьячок та О. С. Івка [3], універбації протиставлена квазіунівербація, тобто утворення універбів за аналогією. Утім, потрібно розрізнити квазіунівербацію й механізм аналогії, що супроводжує універбацію.

Основною ознакою квазіунівербації вважається відмінність граматичного роду головного слова вихідного словосполучення й універба. Але точність визначення того чи того явища залежить від послідовного аналізу походження кожного з універбів, особливо визначення часу

його походження порівняно з часом походження відповідного йому словосполучення. Якщо словосполучення існувало в мові / мовленні ще до появи універба, а його поява зафіксована в текстах пізніше, то спостерігаємо явище універбації, разом з яким діє принцип аналогії, що змінює граматичний рід універба, включаючи його до розряду найбільш розповсюджених з позицій родової належності універбальних форм. Яскравим прикладом цього і постає універб *писанка*: це слово виникло пізніше, ніж словосполучення *писане яйце* (про що красномовно свідчать джерела), а тому є його словесним еквівалентом; зміна середнього роду головного слова словосполучення на жіночий рід універба зумовлена наявністю в мові більшості слів зі спільною структурою саме жіночого роду. Отже, тут спостерігаємо унікальну комбінацію явищ універбації й аналогії, що суттєво відрізняє їх від квазіунівербації. Наприклад, *яйце з бісеру – бісерівка, вощене яйце – воценка*: «*Бісерки або бісерівки виготовляються різними шляхами. Сире яйце видувають, просушують і натирають восковою свічкою. Потім запалюють свічку, підчеплюють голкою бісеринку та, потримавши секунду-дві над полум'ям, швидко прикладають до яйця. Нагріта бісеринка надійно приклеюється до воску. Такі бісерки називають іще восківки*» [<https://www.kaniv.net/news.php?p=909>]

Зовсім інший шлях розвитку має низка слів, що також належать до писанкарського лексикону. Всі вони утворені за «універбальною» моделлю від прикметників та не є універсами у класичному їх розумінні. Про це свідчить відсутність відповідних їм словосполучень, а також гіпотетична можливість появи цих словосполучень на базі дериватів (квазіунівербів), побудованих за аналогією до універбальної моделі. Універсальність цієї за своєю сутністю квазіунівербальної моделі зреалізовується в інших одиницях досліджуваної лексики на зразок

лінивий – лінивка: «*Це авторська назва декору, дуже поширеного зараз – термальні наліпки. Одягається така наліпка на яйце як сорочечка, і в ложці опускається в окріп*» [<https://www.kaniv.net/news.php?p=909>];

кам'яний – кам'янка: «*дійшли до нас і яйця з каменю – кам'янки з часів неоліту, їм по 7 тисяч років*» http://uahistory.com/topics/language_fun/5188;

солон'яний – сламенка: «*Великодні яйця, візерунки яких роблять із соломи. Цю традицію започатковано в Чехії та Словаччині, останнім часом опановують в Україні та інших країнах Східної*

Європи» https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%94_%D1%8F%D0%B9%D1%86%D0%B5 тощо.

Певна кількість одиниць, що номінують об'єкти писанкарства, є комpositивними універбами. Особливості їх утворення полягають у тім, що еквівалентність спостерігається між комплексним словосполученням та складним словом – комpositивом. Наприклад,

скоро писані яйця – скорописанки: «Скорописанки. Виготовлялися на основі гіпсових форм, що на них наносився переважно шаблонний орнамент. На Волині скорописанками називали великодні яйця, на яких відсутні основні лінії, а вималюваний лише сам орнамент» <https://vseosvita.ua/library/velikden-svato-primirennia-i-voskresinna-424611.html>;

*яйце з бісеру й воску – восково-бісерка: «Але є ще один цікавий спосіб декорування яєць: прикрашання бісером. Яйце покривали тонким шаром білого воску, поверх якого викладали бісером різноманітні узорі. Замість бісеру використовували шматочки кольорового скла та фольги. **Восковки-бісерки** виготовляли виключно у монастирях...»* <https://e-kolosok.org/iryna-savchuk-voskovky-biserky-abo-monastyrskii-iajtsia/>

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, лексичний арсенал на позначення предметів писанкарства свідчить про те, що кожна

окрема номінація є одним із структурних різновидів номінативами з домінуючо-словосполученням, елементами якої постають всі семантично тотожні одиниці, які ототожнюються на рівні словосполучення. Еліптичний та комpositивний універб, квазіуніверб маркують відповідний підтип структурних різновидів номінативами з домінуючо-словосполученням, де семантично тотожна конкретному словосполученню одиниця постає універбалізованим (вербальним, словесним) еквівалентом саме відповідного словосполучення.

Мовленнєвими та текстовими репрезентантами базових номінативних одиниць, або результатами мовленнєвої номінації, уважають слова-синтагми, прості й комплексні глоси, модифікації відповідних номінативами у різних термінологічних системах, а базовою одиницею мовної номінації – номінативу – абстрактну мовну одиницю, що реалізується у синтетичних та аналітичних формах. До того ж у контексті нашого дослідження дублетами однієї номінативами постають словосполучення та семантично й граматично тотожне йому слово.

Писанкарську лексику відносимо до такої, що входить до складу універбів або квазіунівербів у залежності від шляхів та хронології виникнення кожної досліджуваної одиниці в мовленні та мові. Перспективи подальших досліджень цієї тематичної групи слів полягають в аналізі аналітичних номінативами на позначення реалій писанкарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Датченко Ю. В., Дьячок Н. В. Особливості утворення назв писанок в українськомовній традиції. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Філологія». Вип. 87. 2020. С. 9–15.
2. Дьячок Н. В. Основы универбации: структурно-семантический критерий. Слов'янськ. Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 346 с.
3. Дьячок Н. В., Івко О. С. Материалы к словарю универбов современного русского языка. Издание дополненное. Слов'янськ. Вид-во Б. І. Маторіна, 2020. 492 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. НАН України, Ін-т українознавства ім. О. Потебні. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
5. Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 3.
6. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка. 1970–1980. Т. 6.
7. Ткаченко В. Релігійний символ Великодня – писанка – в архівних джерелах початку ХХ століття з Овруччини. Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. 2015. Випуск 36. С. 47–53.
8. Ткаченко В. М. Сучасне писанкарство: до історіографії питання. «Young Scientist». № 8 (48). August, 2017. С. 333–338.
9. Етимологічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 4. 653 с.